

Lárva, álca, alak

Vizsgálódás egy állattani tükörjelentés kapcsán

„Nomina si nescis, perit cognitio rerum”
(Linné)

1. Egy-egy tudományterület szakszókincsében meghatározó szerepe van a nemzetközi terminológiának. A középkori tudományosság nyelve a latin volt. A 18. század közepére a nemzeti nyelvek kerülnek előtérbe, ezzel párhuzamosan a latin fokozatosan kiszorul a használatból. A szakkönyvek nemzeti nyelvekre való fordításának igényével szükségessé válik a modern szaknyelvi terminológia megteremtése. Erre legalkalmasabbnak – a belső szóalkotási módok mellett – a *k ö z v e t l e n á t v é t e l* és a *t ü k ö r s z ó k é p z é s* kínálkozott. Az utóbbi esetben az átvevő nyelv nem veszi át az idegen szó hangalakját, hanem saját nyelvi elemeivel képezi le annak jelentését. Ez megvalósulhat tükörszó, azaz tükörfordítás, vagy tükörjelentés, azaz jelentéskölcsönzés¹ útján, amikor ”valamely már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (KISS 1976: 3). Az átvétel módját alapvetően meghatározza a nyelvet beszélő közösség idegen szavakhoz való viszonya, ami koronként különböző lehet. Így például a nyelvújítás, a magyar szaknyelvek kialakításának korában tudatosan törekedtek a latin és más idegen szavak magyarítására.

Dolgozatomban egy állattani szakszó, a *lárva* ’átalakulással fejlődő állat átmeneti fejlődési alakja’ (ÉKsz.) és az *álca* (*álorca*, *álarca*) és *alak* szavak jelentésszerkezetében létrejött tükörjelentéseket szeretném bemutatni korpuszalapú jelentéselemzéssel. Tükörjelentés keletkezéséhez feltétlenül szükséges, hogy a magyar és az idegen szó jelentésszerkezetében párhuzamok, átfedések legyenek (GERSTNER 2003: 58). A latin *larva* szónak az eredeti ’kísértet, rém, a megholt rosszindulatú szelleme’ jelentése mellett ’álarc’ jelentése is volt, ez a magyar *lárva* első, ma már régies stílusminősítésű jelentése is (FINÁLY, TESz., ÉKsz.). *Álca* szavunk az *álorca* (*álarca*), *álarc* szavakból keletkezett nyelvújítási szórövidítés eredményeként, ’álarc’, majd ’lárva, báb’² jelentéssel, az utóbbi tükörjelentés, csak a 19. század második felétől adathozható (TESz.). A 18. század végén azonban a *lárva* mintájára az *alak* jelentésszerkezetében is létrejött egy másik, ma is élő tükörjelentés, amelynek a régiségben a *lárva* és az *álorca* szavakhoz hasonlóan szintén volt ’álarc’ és ’kísértet’ jelentése is (Nszt.).

¹ Mivel a magyar szakirodalomban a tükörjelenségeknek nincs egységes terminológiája és a *tükörjelentés* műszó többértelmű, a tükörjelentéssel keletkezett jelentésbeli kölcsönző megnevezésére az orosz (francia, angol) szemantikai kalk terminust használok (vö. АРАПОВА 2000).

² Vö.: a *lárva* jelentései *álarc* és *báb*, azaz „a rovarhernyók azon alakja, midőn hengerded testöket burok takarja, melyből utóbb lepke-, pilleformában bujnak ki” (CzF. *báb*¹).

Először a rovar-tani szakszó keletkezését, magyarba való bekerülésének módját mutatom be. Ezután a vizsgált szavak közös 'álarc', majd a 'kísértet, rém' jelentéskörével folytatom az elemzést. A TESz. magyarázatán túlmutatóan megkíséreltem megvilágítani a jelentések szemiotikai motiváltságát. Végül elsősorban a néprajz és művelődéstörténet eredményeire támaszkodva bemutatom a lélek lárva – báb – pillangó fázisú metamorfózisának képzetét. A szótári adatok mellett idézetekkel illusztrálom a jelentéseket. Magyar példamondataimhoz az akadémiai nagyszótár archivális céduláit (NSz.) és a Magyar történeti szövegtárat (MTSz.) is felhasználom, valamint CD-tárakat és interneten elérhető forrásokat.

2. *Lárva* szavunk latin jövevényszó (TESz.). Már a klasszikus latinban adatható 'álarc' jelentése: „nil illi *larva* aut tragicis opus esse cothurnis”³ (LL. Horatius Sat. 1. 5. 64). Az európai latinságban 'maszk, ill. álöltözet' jelentésben terjedt el. Így került be a 14. században a németbe is *Larve* alakban, s jutott el innen a 16. sz. folyamán a skandináv nyelvekbe (BENVENISTE 1955: 7). Az állattani szakszó megalkotása a svéd Linné nevéhez fűződik. Latinul megjelent *Systema naturae. Regnum animale* című művében meghatározta a rovarok metamorfózisának három állapotát: az *ovum* 'pete', a *larva* és a *pupa* 'báb' állapotot (LINNÉ 1758: 353). A jelentések közötti összefüggésnek az alapja az, hogy „az álarc mögött az emberi arc, a lárvában pedig a leendő rovar rejtőzik” (TESz. *lárva*).

A magyar *lárva* állattani jelentésében közvetlen átvétel a tudományos latinból, első adata 1787-ből való: „Az ő arany-bubátskái [...] pillangók *Lárvái* lettek-légyen” (TESz. *lárva*; NSz. Mátyus 1787). Az *álca* nyelvújítási szórövidülés eredménye, az *álarc*, *álorca* (*álarca*) szavakból 'álarc' jelentésben alkotta Jósika Miklós 1853-ban. Állattani jelentésében a német *Larve* mintájára képzett tükörjelentés (TESz. *álca*): „a közönséges vízi götte (Triton) *álczája*”⁴ (Nszt. Dapsy ford. 1873); „A lekaptart [...] kéreggel együtt a kártékony rovarok számtalan *álczája*, bábja, tojása hull a fa alá” (NSz. Bereczki 1884). Ezt majdnem száz évvel megelőzően megjelent egy másik, a Nagyszótárban dokumentált 'lárva' jelentésű szó, az *alak*. Ez is szemantikai kalk, ugyanis az *alak*-nak a régiségben volt (TESz. 1585) a 18. században még élő 'álarc' jelentése (Nszt.). Állattani jelentése szinte a *lárva* megjelenésével egy időben adatható: „a' tsgát, békát, férgek *alakit* eszi” (Nszt. Molnár János 1783). Az Erdészeti Lapok 1865-ös évfolyamának Egyesületi közleményeit olvasva meggyőződhetünk arról, hogy a 19. század második felében, az *álca* első előfordulása előtt is használatban volt: „úgy a kéreg alatt mint a fában *alakok*, bábok és kiképzett rovarok találhatók” (Erdészeti Lapok 1865: 7. 232); „A jegenyefenyő szű [...] pete, *alak*, báb és bogár állapotában vizsgálat alá vétetett” (uo.: 230). Bár az *alak* 'lárva' jelentése ma is él (Nszt. *alak* 7. jelentés), a 19. század végére a szó jelentésszerkezete olyan sok új jelentéssel bővült, hogy szinte már mindent kezdett je-

³ 'nincs szüksége színpadi álarcra vagy kothurnuszra' (saját fordítás V.É.K.)

⁴ Linné is használja a *larva*-t a kételtű lárvájára vonatkoztatva: „*Salamandra ceylanica*. Habitat in Europae aquis dulcibus, stagnantibus. Utrum haec distincta species vel *larva* prioris nondum rite perspectum habeo” (LINNÉ 1758: 219). 'Ceyloni szalamandra. Európa édesvízeiben, vizes helyein él. Hogy ez egy külön faj vagy az előbbinek a lárvája, nem tudtam kellőképpen megfigyelni' (saját fordítás V.É.K.).

lenten, szemantikailag „kiüresedett”, ezért terminusként való használatra alkalmatlanná vált (HADROVICS 1992: 65). A szemantikai átértékelődésben közrejátszhatott az *alak* régi ’álarc’ jelentésének eltűnése is, okát azonban inkább a szókapcsolatokból kialakult kontextuális jelentésekben kell keresnünk, amelyek meghatározóan befolyásolták az *alak* jelentését: „*fejletlen alak*, mint a csirák, az álcák” (MTSz. Prohászka 1903); „ruhánkon nagyon könnyen szállíthatjuk a kórokozót – vagy annak valamilyen *fejlődési alakját*” (MH. 1995. febr. 28); „úgynevezett *áttelelő alakok*, amelyek [...] kéregrepedésekben, ágvillákban vagy más védett helyeken húzódnak meg” (MH. 1998. nov. 4). Napjainkra az *álca* is kezd kiszorulni a használathból, vizsgált jelentésében a Magyar Hírlap 1994–2001-es évfolyamában egyetlen adatot sem találunk, a Nagyszótárban pedig kissé régies minősítést kapott. Helyét így fokozatosan a jövevényszó *lárva* veszi át. Hasonló változásról számolhatunk be az orvosi nyelvben is: míg a 19. század közepén az Orvosi Hetilapban úgyszólván nem találunk idegen szavakat, a 20. század elejétől a latin kifejezések fokozatos térhódítását tapasztalhatjuk a nemzeti terminológia rovására (DONÁTH 2008).

3. Az *álarc* vagy a régiesebb *álorca* (*álarca*) ’az arc (teljes) elfedésére és így elváltoztatására való, gyakran emberi arcot v. állatfejet utánzó kellék’ (ÉKsz.). E jelentés mindegyik eddig vizsgált szó jelentésszerkezetében szerepelt: „Egygy más [...] bőrdarabból [...] artzúlatjára *lárva*t szabott” (NSz. Gelei 1787); „Hagyjátok meg az *álarczot*’s a’ szinpadot” (MTSz. Vörösmarty 1844); „Eschilus a diszesb *álorcát* lelte s ruhát fel” (Verstár, Virág ford. 1830 e.); „Aeschylus a’ Tifzteségesebb *alakokat* [ti. színpadi maszkokat] és a’ hofzfú köntösököt találta fel” (MTSz. Verseghegy ford. 1793); „Ünnepi bordallal Bakkhusz! Téged hívogatnak S ingadozó *álcád* póznák tetejére akasztják” (NSz. Bodon ford. 1867). Az *álarcot* az arc festése is helyettesíthette (PAIS 1974: 397): „Körmei püspöklilák. Az arca merev, *kimeszelt lárva*” (NSz. Urbán 1956); *olyan (az arca), mint a lárva* ’úgy ki van festve, hogy szinte nem is látszanak az arcvonásai’ (ÉrtSz.). A *lárva* és az *alak* az ’álarc’ jelentésen kívül a ’multságokon viselt (ál)öltözet’ jelentéssel is bővül: „a ki [...] a multsággra rendelt helyeken kívül *alakot (lárva)t* vagy másféle szokatlan öltözetet visel” (NSz. Közöséges törvény 1787). Az *álarc* és az *alak* jelentéskörében ezenkívül megtaláljuk az ’álarcot, illetve álruhát viselő személy’-t is: „egy asszonyi *álarcza* suhant el igen közel mellette” (NSz. Ajtay 1816); „egyik *álarcz* a másikat kergeti” (NSz. Jókai 1856); „Farsangi *alak* járúl hozzád, Barátom” (Verstár, Kazinczy 1831 e.).

Az ’álarc’ jelentésből vezethető le a ’megtévesztő viselkedés, színlelés, tettezés’⁵ jelentésárnyalat: „Illyen a’ barátság’ két színű *lárvája*” (NSz. Farkas 1794); „Jól tudom, hogy a mosoly Gyakran könnyek *álorcája*” (Verstár, Petőfi 1847); „Félre e szükségtelen *álarcczal*, Eudoxiám! miért színlelnél tovább?” (MTSz. Teleki 1841); „Teljes képmutató *alakokkal* az emberi nemzet” (Verstár, Verseghegy 1793); „a békülés *álcája* lesz Csupán a gyűlölet vad harcának” (NSz. Rákosi 1860).

⁵ Ez a jelentése a magyar *lárva* első adatának is: „Templomot, papságot és egyéb efféle *lárvaikat és állortzákat*” (NySz. *lárva*).

Ez a jelentésmozzanat kiterjed a szócsaládokra is. Az *alakos* főnév 'színész' jelentésben volt használatos, a középkori vásári mulattatók kellékének, az álarcnak a viseléséből alakult ki: „*Alorczás*, vel *alakos*, *larvatus*, simulator, vel *histrion*” (NSz. Verseghegy 1816); „a' magyar Játékszinnek barátjai [...] füttyölnék a' német *alakosokat*” (MTSz. Széchenyi 1832). Az *álarc* (*larva*) a régi magyar magánjogban bűncselekményként szerepelt: „*Álarcos* (szinlett személy) az, ki másnak személyét, nevét és címét csalárdul felveszi” (PallasLex. *álarc*); „*Álnév alatt* kiadtam magam nemesembernek. – *Quarto larvatus*”. (Jókai CD. 1879); „a Fejérvárott magát Tergovcsicsnak való [!] egyéneket *alcás* [!] *személyeknek* – *larvatae personae* – nyilatkoztattván, azokat e név használatától eltiltatni kéri” (MTSz. Rosty 1867). A jelentéskörbe vonhatjuk a 'rejtőző, rejtett' jelentésmozzanatot, amely a természettudományok terminológiájában eredményezett alakokat. Az orvosi nyelvben: *larvált*⁶ (*maszkírozott*) *depresszió*, amikor a tünetek testi formában jelentkeznek; *larvált suggestio*, amikor „a betegnek szánt utasítást nem közvetlenül a betegnek adjuk, hanem rejtett formában, például a környezetnek mondunk valamit, de úgy, hogy a beteg is hallja” (OrvosiLex. *larvált suggestio*). A régi ásványtanban a *lárvas*: „A' bányákban a' kéneseő találtatik vagy tiszta formában [...] vagy ezüsttel elegyedve, és kénkövel *lárvasan*” (MTSz. Mokry 1818); „*lárvas* vagy titkos ércek” (PallasLex. *ásványos érc*). Minden bizonnyal ehhez a jelentéskörhöz kapcsolhatjuk a következő magyarítási kísérletet is: „Ezen *rejtőczők* ([ti. bögöly]lárva) ritkán ártalmasok, mivel tavasszal ismét a' ganajjal együtt elmennek [= távoznak a szervezetből]” (MTSz. Mihálka 1846).

4. *Álarc* szavunk összetett szó, a 'nem valódi, hamis' jelentésű *ál* és az *orca*, *arc* minősítő jelzős kapcsolatából alakult ki (TESz.). Az eredeti 'maszk' jelentés mellett a szónak volt 'kísértet' jelentése is: „*Larva*, *All-ortza*, hallottas [!] helyeken bujdosó lélek, *alak*” (NSz. Wagner 1750). A TESz. alapján e jelentés úgy alakult ki, hogy „az arc voltaképpen az egész emberi testet jelölte, az álarc tehát tulajdonképpen a nem létező testet jelentette”. Nyomás okunk van azt feltételezni, hogy ez a magyarázat nem kielégítő. A 'kísértet' jelentés nem belső jelentésfejlődés eredménye, sokkal inkább a latin *larva* mintájára (esetleg német közvetítéssel) kialakult tükörjelentéssel lehet dolgunk, melyet az ősök tisztelete és az álarc viselése közötti szoros szemiotikai kapcsolat alapoz meg. Ennek feltárására vizsgáljuk meg a *larva* jelentésfejlődését a latinban.

Az általában többes számban használt latin *Larvae* töve azonos a *Lares* 'házi istenek, az elhunytak jó szellemei' jelentésű szóéval (WALDE). Velük ellentétben azonban a holtak rosszindulatú kísérteteit nevezték így. Gyakran azonosították őket a *Lemures* és a *Manes*⁷ alakjaival, melyek szintén hazajáró lelkek voltak (New Pauly). A *Larva*-k rendszerint olyan halottak lelkei voltak, akik erőszakos halált haltak, vagy nem részesültek szabályszerű temetésben, és visszajártak kísértetni meg az élőket gyötörni. A velük való találkozás örülséget okozott: „*iam deliramenta*

⁶ Vö.: fr. *larvé*, ném. *larviert*.

⁷ Jelentése: 'Jók', az Alvilág istenének eufémisztikus neveihez hasonlóan, *Pluto*, *Dis* (*Pater*) 'gazdag'.

*loquitur, laruae⁸ stimulant virum*⁹ (LL. Plautus Capt. 598); tulajdonképpen elfoglalják, megszállják áldozatuk testét: „nam haec quidem edepol *laruarum plenast*”¹⁰ (LL. Plautus Am. 22. 145). Ide kapcsolhatjuk a *larvatus*¹¹ ’megbűvölt, megigézett’ és a *larvatio* ’nyavalyatörősség’ (FINÁLY), azaz ’epilepszia’ jelentésű szavakat. Az *epilepszia* elnevezése is arra a hiedelemre utal, hogy a betegségeket démoni erők idézik elő: okát egészen a 19. századig abban látták, hogy egy idegen lélek kerítette hatalmába az embert (RÉTI 2009).

A latin *larva* ’kísértet’ és ’álarc’ jelentésének kapcsolatát egy másik ’álarc’ jelentésű szó, az *imago* jelentéskörén keresztül érthetjük meg. Az *imago*-k a római előkelők őseinek az élethű viaszképmásai voltak, amelyeket a kezdetben a rokonok, később hivatásos színészek vittek maguk előtt tartva vagy magukra öltve a temetési menetben, az elhunyt öltözetében, annak jellemző gesztusait utánozva. A rítus célja nem a mai értelemben vett színészi játék volt, hanem a halott ős megszemélyesítése, megjelenítése, mintegy személyében jelenlévővé tétele. Az *imago* a latinban ’elholtnak árnya’ (FINÁLY) jelentéssel is rendelkezett. Az álarc, az öltözet és az utánzás az a *z o n o s u l á s* eszköze. A szokás egyre színpadiasabb jellegét hangsúlyozza, hogy Vespasianus temetésének leírásában Suetonius az *imago* helyett a színházi álarc megnevezésére általánosan használt *persona*-t használja (SUMI 2002: 565). A harmadik ’álarc’ jelentésű szónak, a *larva*-nak feltehetően ’kísértet maszkja, ill. jelmeze’ volt az eredeti jelentése (BENVENISTE 1955: 7), és a ’csúf, ijesztő’ jelentésmozzanatokat is magában foglalta.

Bár a magyarban a *lárva* szónak nincs szótárban rögzített ’kísértet’ jelentése, a nyelvi adatok alapján kimutatható: „Hiszen ezek *nem is élő emberek, hanem lárvák, – gomolygó ködalakok*” (MTSz. Herczeg 1931); „*halottlan holtak* és örökre *lárvák*, léttelen lények” (MTSz. Babits 1909). Szóláshasonlatokban implikálja a halott, illetve a kísértet képzetét: *fehér, mint a kísértet / lárva* (Netlexikon); *olyan (az arca), mint a lárva* ’nagyon sápadt, halálsápadt’ (ÉrtSz.). A jelentéspárhuzamok a maszk és a halott ember külső jegyeinek azonosságából adódnak, melyek a következők: mozdulatlan, érzelmeket ki nem fejező, merev, vértelen sápadt arc (vagy bőrszín). A jelentés alakulására minden bizonnyal hatott a *halotti lárva* szókapcsolat is: „Ott-hon az ágya fölött lógott a maszkja, melyet a *halotti lárva* után öntöttek” (NSz. Kosztolányi 1908); „Az asszony arca merev lett, mintha *lárva* lenne rajta, *viaszálarc*” (NSz. Móricz 1917); *sárga, mint a viasz, viasszárga; a halott viasszárga keze* (ÉrtSz.). A ’kísértet’ jelentést erősítő másik ok a német hatás lehetett: a Grimm-szótárban a *Larve* első jelentése ’gespenst, schreckgestalt’ (GRIMM *Larve*), esetleg a szerzők klasszikus műveltsége is közrejátszhatott.

5. A rómaiak a *Larva*-kat csontváz alakjában képzeltek el: „*nemo tam puer est ut Cerberum timeat et tenebras et larvalem habitum nudis ossibus cohaerentium*”¹²

⁸ *Larua* az archaikusoknál háromszótagú (Ernout – Meillet *larua*).

⁹ ’már félrebeszél, Lárvák gyötrik a férfit’ (saját fordítás V.É.K.).

¹⁰ ’hát ez bizony, Polluxra, megbolondult (szó szerint: Lárvákkal van tele)’ (saját fordítás V.É.K.).

¹¹ Vö.: *cerritus* ’Ceres által megszállott > eszelős, örült’ (BENVENISTE 1955:7).

¹² ’Senki sem olyan gyermek, hogy féljen Cerberustól, az árnyaktól s a csupasz csontokból

(LL. Seneca Ep. mor. 24.); Petronius Satyriconjában szó van egy, a halált megszemélyesítő ezüstcsontvázról: „*laruam argenteam attulit servus sic aptatam, ut articuli eius vertebraeque luxatae in omnem partem flecterentur*”¹³ (Petronius 34. 8). Táncoló csontvázakat már a római síremlékeken is ábrázoltak. Trimalchio éneke is az elmúlásra emlékeztet: „*eheu nos miseros, quam totus homuncio nil est! / sic erimus cuncti, postquam nos auferet Orcus*”¹⁴ (LL. Petronius 34. 8). A középkor emberének mindennapos élménye volt az ezerarcú halál, különösen járványok idején. A Cimetière des Saints-Innocents-ban, Párizs legnagyobb középkori temetőjében hatalmas halmokban álltak a csupasz csontok. A 15. században a temető környékén sétatér volt, az arra járók láthatták az itteni, a temető 1786-ban történt felszámolásakor megsemmisült freskón a haláltánc, a Dance macabre első ábrázolását. Innen terjedt el szerte Európában a gyakran álarcosbál formát öltött motívum: csontváznak öltözött emberek táncolnak a társadalom különböző rétegeit képviselő alakokkal (FÉGHALI 1999). Villon és Ianus Pannonius költészetében a mindannyiunkra váró halál képével a betegség, öregség, a fonnyadó test asszociálódik: „*Le front ridé, les cheveux gris [...] Le vis pally, mort et destains*”¹⁵ (VILLON Le Grand Testament); „*Quod modo corpus erat, nunc est cutis ossibus haerens, / Nunc tantum larva est, qui modo vultus erat*”¹⁶ (RMI. Ianus Pannonius Eleg. lib. 1. 11.). A magyar népköltészetben is megtaláljuk a motívumot: „Nincsen a világon semmi állandóság, Valami látható, minden mulandóság, Hajad fűrtös szála, Melly rég szépen áll, Most csudaváz, lárva” (NSz. Erdélyi: Népd. és mondák I. 1846). A népdalban idézett csudaváz a váz-nak, ijesztő-nek, láz-nak is nevezett madárijesztő (IPOLYI 1854: 108), amelyet mint a betegség, halál megtestesítőjét a télvégi népi rítusokban pusztítottak el. Párhuzamba állíthatjuk őket a latin *mania*-val, ami a Lares Compitales tiszteletére rendezett Compitalia ünnepén ajtókra tett madárijesztőkre emlékeztető, a *larva*-kkal, kísértetekkel azonosított gypjú babák neve volt (ÓkoriLex. *Mania*).

6. Szót kell ejtenünk még a lélek-pillangó képzetéről, amely az európai kultúrkörben az ókortól kezdve folyamatosan jelen van. Mivel a téma részletes kifejtése meghaladja a dolgozat kereteit, csak a főbb vonalak ismertetésére szorítkozom. Archaikus görög vázaképeken láthatunk a halott hősök felett lebegő kis (lepke)szárnyas lényeket, úgynevezett *eidólonokat*. Római mozaikokon, síremlékeken gyakran ábrázoltak pillangókat. Például, egy márványszarkofágon Minervát láthatjuk, aki egy pillangót helyez Prométheusz egyik teremtményének a fejére. Tőlük

összeeszkábált kísértetalakoktól’ (<http://vmek.niif.hu/00400/00482/00482.htm#e>, Kurcz Agnes fordítása) [Letöltve: 2009. 10. 31.]

¹³ „egy szolga ezüst csontvázat hozott be, amely úgy volt megszerkesztve, hogy ízületeit és csigolyáit tetszés szerint minden irányban lehetett hajlítani” (PETRONIUS: 23, Révay József fordítása).

¹⁴ „ó jaj, mi szerencsétlenek, mennyire semmi az ember, olyanok leszünk mind, miután elragadt Orcus” (saját fordítás V.É.K.)

¹⁵ „Ősz haj, ráncos homlok [...] Arcom fakó, vánnyadt” (VILLON: 52, Szabó Lőrinc fordítása).

¹⁶ „Ládd, mi a testem volt, az most csontokra tapadt bőr, / És mi az arcom volt, fancsali lárva csupán” (RMI. Weöres Sándor fordítása).

kissé távolabb egy holttest fekszik, amelynek testéből egy lepke távozik (LIMC: 575). A görögök a pillangókban, különösen a lámpások fénye körül csapatosan keringő éjszakai lepkékben a halottak lelkeit látták. A 'lélek' jelentésű ógörög *psyché*-nek 'pillangó' jelentése is volt. A lélek-pillangókat a szláv népek hiedelemvilágában is fellelhetjük: nem szabad a lepkéket bántani, mert vagy a halottak lelkének, vagy a közelgő halál hírnökének tartják őket (ТОЛСТОЙ 1995. *бабочка*). A képzetet a nyelv is tükrözi: az orosz *бабочка* 'pillangó' jelentésű szó 'nagyanya(i ős)' jelentésű *баба* szóból ered (ТРУБАЧЕВ 1974. **baba*), másrészt az orosz nyelvjárási *душечка* ('lelkecske' < *душа*) is rendelkezik 'lepke' jelentéssel (ТОЛСТОЙ 1995. *бабочка*). Bár a latinban a *papilio* szónak nincs szótárban rögzített 'lélek' jelentése, egy Hispaniában talált feliraton mégis ebben a jelentésben fordul elő: „Heredibus mando etiam cinere ut m[eo] vina subspargant ut / volitet meus ebrius papilio”¹⁷ (HE). A római irodalomban Ovidius *Metamorphoses* című művében is szerepelnek pillangók, *feralis* jelzőjük a holtakhoz való tartozásra utal: „agrestes tineae [...] / ferali mutant cum papilione figuram”¹⁸ (LL. Ovidius Met. 15. 373-374). A lélek hernyó-, báb- és végül a pillangó-állapoton keresztül történő átváltozása a testi lét, a halál mozdulatlansága, végül a halhatatlanság elnyerésének metaforája lett. Egy másik *Metamorphoses* című mű, Apuleius *Aranyszamará*-nak mesebetéjtében, Amor és Psyche történetében a rendszerint pillangószárnyakkal ábrázolt hősnő hosszas viszontagságok árán, az alvilágot is megjárva érdemli ki a halhatatlanságot és a boldogságot. A kereszténységben a pillangó Krisztus és a feltámadás jelképe lett: „Amikor a testet elhagyja a lélek, ez csak átmeneti állapot! Ha a rövid *hernyó-életünk* során elegendő romolhatatlan kincset gyűjtöttünk, Istennek gondja lesz rá, hogy az ő végtelen kegyelméből eljussunk a *koporsó báb-állapotából* a feltámadott test és *lélek pillangó-életére*” (Új Ember 2000. ápr. 20-23).

7. Az elemzés során az *alak*, *álca*, *álorca* / *álarca* szavak jelentésszerkezetében sikerült új, szótárainkban eddig nem regisztrált tükrjelentéseket kimutatni (lásd 1. táblázat), az egyes jelentéskölcsönzések konkrét forrását azonban nem tudjuk egyértelműen meghatározni. Mint láttuk, minden vizsgált jelentésnek megvolt a latin előzménye, ezért a latint tekintem a tükrjelentések elsődleges mintájának. Nem zárhatjuk ki azonban a németet sem – ahogy erre az elemzés során többször utaltam –, ugyanis a német *Larve* 19. századi jelentésszerkezetében is jelen voltak a vizsgált jelentések (Grimm *Larve*). A tükörszavak a nemzetközi vándorszókhoz hasonlóan „alapvető eszközei a 18. században kontinentális méretekben megindult s a 19. században megerősödő európai kulturális kiegyenlítődésnek” (ORSZÁGH 1977: 148). A német nyelv kétségbevonhatatlan közvetlen hatása mellett ennek a szókészletbeli egységesülésnek volt a közvetítője, többek között a latin mintákat is továbbadva.

¹⁷ 'Örököseimnek meghagyom, hogy hamvaimra is permetezzenek bort, hogy lelkem részen szálljon' (saját fordítás V.E.K.).

¹⁸ 'kicsi hernyók [...] kicserélik alakjuk, / és már nem hernyók, de halottak lelkei, lepkék' (Devecseri Gábor fordítása, mek.oszk.hu/03600/03690/03690.htm) [Letöltve: 2009. 10. 31.]

Egy szó jelentéstörténetéről csak rendszerszerű, szócsaládokra és szinonimákra kiterjedő vizsgálattal nyerhetünk hiteles képet. Bizonyos jelentések valódi motivációja azonban csak a művelődéstörténet és a néprajz eredményeinek a vizsgálatba vonásával tárható fel. A jelentésváltozásokban meghatározó szerepük lehet a kontextuális jelentéseknek, melyekről a korpuszalapú jelentéselemzés nyújthat objektív képet.

1. táblázat
Szemantikai kalkok a *lárva* jelentéskörében

lexémák	jelentések			
	'maszk'	'színlelés'	'kísértet'	'rovar fejlődési állapota'
latin <i>larva</i>	klasszikus latin	középkori latin	klasszikus latin	tudományos latin
<i>lárva</i>	< latin	+	(< latin)	< latin
<i>alak</i>	+	+	+	kalk
<i>álorca</i>	+	+	kalk	-
<i>álarc</i>	+	+	kalk	-
<i>álca</i>	+	+	-	kalk

A hivatkozott irodalom

- АРАПОВА Н. С. 2000. Кальки в русском языке послепетровского периода. МГУ, Москва.
- BENVENISTE, EMILE 1955. Quelques latinismes en français moderne. Le Français Moderne. 6–11.
- BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. 2003. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Egyetem Magyar Nyelvészeti Tan-szék, Szeged.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. A magyar nyelv szótára 1–6. Emich Gusztáv, Pest.
- DONÁTH TIBOR 2008. Az anatómiai nyelv, mint az orvosi nyelv alapja. In: www.orvosinyelv.hu/dlObject.php?ismeretanyag_id=33&/...pdf. [Letöltve: 2009. 10. 30.]
- ÉKsz. 1972. = JUHÁSZ JÓZSEF et al. szerk. Magyar Értelmező Kéziszótár. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdészeti Lapok 1865. In: epa.oszk.hu/01100/01192/00358/pdf/00358_229-246.pdf. [Le-töltve: 2009. 03. 25.]
- ERNOUT, ANTOINE – MEILLET, ANTOINE 1959. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Librairie C. Klincksieck, Paris.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FÉGHALI, ELISABETH 1999. La Danse macabre au cimetière des Saints-Innocents – 1424. Citadelle. In: <http://www.citadelle.org/magazine-1-18-La-Danse-macabre-au-cimeti%C3%A8re-des-Saints-Innocents-1424-II.cfm>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- FINÁLY HENRIK 1884. A latin nyelv szótára. Franklin-Társulat, Budapest.
- GERSTNER KÁROLY 2003. Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. 2003: 57 – 62.
- GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1885. Deutsches Wörterbuch 6. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HE = Hispania Epigraphica Online Database. In: <http://www.ubi-eratl-lupa.austrogoe.at/hispep/public/list.php?quicksearch=ifici&page=11&newlang=en>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- IPOLYI ARNOLD 1854. Magyar Mythologia. Heckenast Gusztáv. Budapest.
- Jókai CD = Jókai Mór Összes művei (CD-ROM). 2001. Unikornis Kiadó. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- KISS LAJOS 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIMC = Lexicon iconographicum mythologiae classicae 7/1. Jaeger Bertrand (secrétaire de rédaction). 1994. Artemis Verlag, Zürich.
- LINNÉ = Caroli Linnaei Systema naturale. Regnum animale 1758. Editio decima. Cura Societatis Zoologicae Germanicae iterum edita 1894. Sumptibus Guiliemi Engelmann. Lipsiae.
<http://www.archive.org/stream/carolilinnaeisy01gesegoog#page/n219/mode/1up>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- LL. = The Latin Library. In: <http://www.thelatinlibrary.com>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- MH. = Magyar Hírlap. 2002. Magyar Hírlap Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár. In: <http://www.nytud.hu/hhc/>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- Netlexikon. In: <http://www.netlexikon.hu/yrk/Fmbgne/16749>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- New Pauly. In: http://brillonline.nl/subscriber/uid=4184/title_home?title_id=bnp_bnp. [Letöltve: 2009. 11. 19.]
- NSz. = az Akadémiai nagyszótár archivális cédulaanyaga (az MTA Nyelvtudományi Intézetében).
- Nszt. = ITTÉZS NÓRA főszerk. 2006. A magyar nyelv nagyszótára 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND szerk. 1890–1893. Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1–3. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- Országh László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Nyelvtudományi Értekezések 93. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÓkoriLex. = Ókori lexikon (CD-ROM). 2002. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- OrvosiLex. = DR. HOLLÁN ZSUZSA főszerk. 1972. Orvosi lexikon 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1974. Ál, álnok, alak (A régi magyar mulattatás kifejezőkészletéhez és történetéhez). Magyar Nyelv 257–269; 396–406.

- PallasLex. = A Pallas nagy lexikona (CD-ROM) 1998. Arcanum Adatbázis, Budapest.
- PETRONIUS Trimalchio lakomája. 1977. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- RMI = TAMÁS ZSUZSANNA felelős szerk. 1998. Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény.
In: http://www.bkiado.hu/netre/netre_szy1/human10_metaval.htm#d0e1185. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- RÉTI TAMÁS 2009. A betegség és gyógyítás szociokulturális megközelítése az Újszövetségben. Keresztény Szó. In: <http://www.keresztenyszo.katolikhos.ro/archivum/2009/szeptember/6.html>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- SUMI, GEOFFREY S. Impersonating the Dead: Mimes at Roman Funerals. *American Journal of Philology* 559–585.
- TESz. = BENKŐ LORÁND szerk. 1967-1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ТОЛСТОЙ = Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. ТОЛСТОГО 1995. Том 1. Международные Отношения, Москва .
- ТРУБАЧЕВ = Этимологический словарь славянских языков под редакцией О. Н. ТРУБАЧЕВА 1974. Издательство Наука, Москва .
- Új Ember 2000. In: <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000423/0901.html>. [Letöltve: 2009. 10. 15.]
- Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai (CD-ROM). 2001. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest.
- VILLON, FRANÇOIS Le grand Testament In: <http://damienbe.chez.com/testamen.htm#r5>. [Letöltve: 2009. 10. 31.]
- VILLON, FRANÇOIS Versei. 1983. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- WALDE, ALOIS 1838. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch Bd. 1. 3. Neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.

VARGA ÉVA KATALIN (vekati@gmail.com)

***Lárva, álca, alak.* Investigation with reference to an entomological calque**

This article aims to explore the borrowing of the term *larva* in Hungarian. Linnaeus applied an established late medieval Latin use of *larva* (as 'mask') to the caterpillar stage in the life cycle of insects. In Hungarian the loan word *larva* and the calque *álca* are both well-known to express this concept. A corpus based analysis led to the evidence that the second semantic calque in Hungarian *alak* also exists. The common sense of those words was 'mask'.

In the second part of this paper the attention is focused on the historical, cultural and folklore phenomena. In the Roman mythology, *larvae* were spirits of the restless or the malignant dead. The semantic development 'spectre', 'skeleton' and 'mask' may root in the semiotic motivation of mask-wearing and dramatic play in order to impersonate the dead ancestors. Finally, the butterfly as symbol of the soul and its metamorphosis in the larval and pupal stage is demonstrated.

VARGA, ÉVA KATALIN